

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp15-36

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

پنجابی دے کجھ ان چھپے سفر نامے

Abstract

Unpublished literature has got its peculiar place in research because it is difficult to approach and researcher has to work very hard to bring it to light. In this article, research scholar has exposed 7 unpublished travelogues, all written by renowned Punjabi writers. Research scholar has nicely approached and critically evaluated this work.

سفر نامہ اک اچھی لکھت اے جس وچ لکھاری اپنے سفر دے تجربے، مشاہدے، احساس تے جذبے اُلیکھن دے نال نال اوس علاقے دیاں رسماں، رواج، رہن سہن، تاریخ، سوچن ڈھنگ دی جانکاری انج دیوے کہ لکھاری اوہناں منظر ادا حصہ وکھالی دیوے۔ اوہ سفر کیلتے علاقے دے ماحول دا حصہ بن کے واقعے انج بیان کرے کہ پڑھن ہارنوں لگے، اوہ نال نال سبھ کجھ اکھیں ویکھ رہیا اے۔ سفر نامے وچ لکھاری کسے علاقے دی سیاست، سماج، رہتل، تاریخ تے سفر ویلے پیش آون والے واقعاں دا بیان فی سہین نال کردا اے۔

سفر نامے نوں نثری ادب دی قدیم ترین صنف منیا جاندا اے پنجابی وچ سفر نامے دا سفر 1872 توں شروع ہو یا اوہ منظوم سفر نامے دے روپ وچ سی۔ گورکھی لپی وچ پہلا نثری سفر نامہ 1906ء وچ تے عربی فارسی رسم الخط وچ نثری سفر نامے دی پہلی کتاب 1975ء وچ چھپی پرائس مختصر عرصے وچ وی ایس صنف نے تیزی نال ترقی کیتی اے۔ کتابی شکل وچ چھپن والے نثری تے منظوم سفر نامیاں دی تعداد دو سو دے نیڑے جد کہ کئی اک سفر نامے لکھتی روپ وچ کجھ بھناں کول موجود نیں۔ جہاں سفر نامیاں تیک اپڑا ہوسکیا۔ اوہناں دا ویرا انج اے۔

بھارت چھیری / حنیف چودھری / 1980ء:

محمد حنیف چودھری 1980ء وچ بھارت گئے سن تے واپس پرت کے اوہناں اُردو وچ سفر نامہ ”بھارت یا ترا“ دے سرناویں نال لکھیا جیہڑا پہلاں

روزنامہ ”امروز“ وچ قسط وار چھپیتے بعدوں کتابی صورت وچ سامنے آیا۔ ایس اُردو سفر نامے دا پنجابی ترجمہ لکھاری نے آپوں کیتا اے، جیہڑا حالے تیک چھپ نہیں سکیا۔ لکھاری نے ایہد اقلیمی نسخہ ڈاکٹر مہر عبدالحق لائبریری سرائیکی ریسرچ سنٹر بہاؤ الدین ذکریا یونیورسٹی ملتان نوں دان کر دتا اے جتھوں ایہدی کاپی ڈاکٹر حنیف چودھری ہوراں دے تعاون نال حاصل کیتی گئی سی۔ ایس سفر نامے دے مڈھ وچ لکھاری اپنے سفر دا مقصد بیان کر دیاں لکھدے نیں:

”میرے بھارت جان دے دو کارن سن۔ اک تے ایسی کہ میرے پی ایچ ڈی دے تھیس دا اوہ حصہ مکمل ہو جاوے گا جیہڑا دو پنجاباں دے سمکالی کہانی کاراں دے بارے سی تے دو جا کارن ایسی کہ میں اپنے اوس پنڈ نوں ویکھ سکاں گا جیہدیاں گلیاں وچ میں اپنے سنگیاں اڑیاں نال کھیڈیاسی۔ اوس گھرنوں ویکھ سکاں گا جتھے میں پنڈراں ویہہ ورہے حیاتی دے کچے سفنے ویکھے سن۔ اوس ویہڑے نوں ویکھ سکاں گا جتھے میں رڑھیا کر داساں اپنے ماں دے کچھڑ پکھے نسیا کر داسی“۔ (1)

پرجدوں حنیف چودھری نے اپنی ماں نوں دسیا کہ اوہ بھارت جا رہیا اے تاں ماں دیاں اکھاں وچوں ہنجو نکلے تے اوہ کہن لگی:

”پتر او تھے نہ جا۔ سن سنتاں جی او تھے ساڈے اُپر گولیاں چلیاں سن۔ سانوں لٹیا گیا سی۔ ہن وی میرے سامنے تنکیاں تلواراں چمک رہیاں نیں۔ بچیاں نوں تلواراں نال فھیا گیا سی۔ اوہناں دیاں چیکاں ہن وی میرے کناں وچ سُناں دیندیاں نیں۔ حتی پتر نہ جا“۔ (2)

حنیف چودھری اپنی ماں نوں سمجھان دی کوشش کر دے رہے کہ ہن حالات بدل گئے نیں۔ نفرت دی اگ ٹھنڈی ہو گئی اے پر ماں جی دے دل وچ ڈر خوف موجود رہیا پر آخری ویلے اوہناں او تھے جان دی اجازت دے دتی تے کہن لگیاں:

”اوس گھر دے ویڑھے دی مٹی ضرور لیاویں جیہدے وچ بڑے توں کھیڈ دا ہندا سی۔ اپنی گھر دی کھوئی دا پانی وی لے کے آویں جیہدی مٹھاس حالے وی میری زبان اُتے آ۔ اوس پیری دے پتے وی ضرور لیاویں جیہدی چھواویں بہہ کے میں چرخا کتیا کر دی سی۔ اوس گھر دیاں کندھاں نوں میرا سلام آکھیں“۔ (3)

لکھاری ملتان توں لاہور اپڑ دے۔ سید سبط الحسن ضیغم سلیم خاں گی تے محمد آصف خاں ورگے متراں نوں مل کے دو بجے دن دا گھگے اپڑ گئے۔ بارڈر کراس کر دیاں ای جسونت سنگھ خمار ڈاکٹر اقبال سنگھ تے ہور پنڈرہ ویہہ پروفیسر شاعر و دووان تے ساہت کار استقبال لئی کھلو تے سن۔ او تھوں ایہ سدھے گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر اپڑے تے خمار جی نے پانی دھانی منگوا لیا پر ایہناں شراب پین توں انکار کر دتا تاں ایہناں لئی لکا (سیون اپ) منگوا لیا گیا۔ رات نوں کوی دربار دامڈھ کرشن ملہو ترادی نعت نال نبھیا گیا۔ حنیف چودھری غیر مسلم دی عشق مصطفیٰ ﷺ وچ ڈبی نعت سُن کے بہت خوش ہوئے۔

مشاعرے توں بعد اوہناں کولوں پاکستانی ادب، پاکستان وچ ویاہ شادی دیاں رسماں بارے سوال پچھے گئے۔ ڈاکٹر مسز موہن جیت نے پاکستانی کہانی کارناں بارے جانکاری لئی۔ اگلے دن فیرو گورونانک دیو یونیورسٹی وچ اک اجلاس دی صدارت کیتی جس وچ یونیورسٹی دے اُستاد ریسرچ سکالرتے کئی شعبیاں دے پردھاناں شرکت کیتی تے اوہناں کولوں ملکہ ترنم نور جہاں، فیض احمد فیض تے پاکستانی فلماں دے حوالے نال وی سوال کیتے گئے۔ یونیورسٹی دی لائبریری وچ صرف پنجابی افسانے دے سیکشن وچ ویہہ بائی ہزار کتاباں سن۔ لکھاری نے یونیورسٹی دے نصاب وچ پاکستانی لکھاریاں دیاں

کتاباں ہون دا ذکر وی کیتا اے۔ امرتسر وچ حنیف چودھری جی جتھے ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر دھرم سنگھ، کلدیپ کلپنا، شرن کڑتے دوجے لکھاریاں نال ملے، اوتھے امرتسر وچ پھر دیاں اوہ بھارتی سماج دیاں کئی تصویراں وچ دکھاندے نیں، جویں عورت مرد دابس رکشے وچ اکوسیٹ تے آرام نال بہہ جانا، عورتاں داسکوٹر چلانا، ہندوواں دا اپنے گھر وچ سور پالنا، انج ای جویں اسمیں بھیداں بکریاں دے اجڑ پالدے آں۔ فیراک دن فجر ویلے ڈاکٹر تھند دے گھر توں تیجی گلی وچ اک مسیت وچ جاوڑے پر:

”مسیت دے دروازے الماریاں، کھڑکیاں سڑیاں ہوئیاں سن۔ صرف کو لے کھڑے سن۔ اندر گھوٹیاں دی لد جانورا
س دے پھوس، کتیاں بلیاں دیاں بکیا ہويا، بچیاں داٹی پیشاب کیتا ہويا ویکھ کے میرا دل روپیا۔ خدایا تیرے گھر دی
اینی بے حرمتی بے عزتی۔“ (4)

تیجے دن چودھری صاحب جالندھر ”اجیت“ دے دفتر اپڑے جتھے سادھو سنگھ ہمدرد اوہناں نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ اخبار دے عملے نال ملان، دفتر تے پریس وکھان دے بعد اوہناں نوں گھر لے گئے۔ دوجے دن ہمدرد جی پروفیسر ڈاکٹر دھرم پال نال نکودرول ٹرپے۔ اپنے شہر وچ سلام پیش کر کے اوہ اپنے پنڈول ٹرپے۔ راہ وچ اک کھوئی کول اوس کار کھلا روتی۔ اتھے اک بوہڑ دے رُکھ تے اوس بچپن وچ اپنا ناں چا تو نال لکھیا سی۔ اوس ویکھیا تاں ناں اوسے طرحاں موجود سی۔ اوس رُکھ نوں چھی پالئی تے رونا شروع کردتا۔ فیرا اپنے پنڈا پڑ گیا۔ اوہ اپنے پنڈ بارے کئے ای خواب ویکھدا آ یا سی پر پنڈ پچھتے تاں:

”ساڈے پنڈ دی مسیت دے اداس برج کھڑے کسے آون والے داراہ تک رہے سن۔ اُدیک رہے سن کہ
کوئی آوے تے بانگ دیوے پر میرے ماضی دا سونے رنگا سفنا اودوں کرچی کرچی ہو گیا جدوں میریاں
اکھاں سامنے اُجڑیا پچڑیا پنڈ آ گیا۔ سوسو سو گھراں دے ایس پنڈ نوں ڈھا کے اوتھے کنک نیجی ہوئی سی۔
اوتھے نہ میرا گھری نہ حویلی..... اے میرے گھر دیو کنڈھو! مینوں اڈیکے بناں تساں کتھے چلی گئی او؟ اے گلیو!
میرا راہ ویکھدیاں ویکھدیاں کیوں سوں گئیاں او۔ میں تہا نوں ویکھن آیاں، ملن آیاں..... اپنے گھر نوں
ویکھن دی سک، گلیاں وچ پھرن دا شوق برف دی کار کھلر کے اکھاں راہیں نکلن لگ پیا۔“ (5)

پورے پنڈ وچ بس اک اُجڑی مسیت کھڑی سی پر اوہدا حال وی امرتسر دی مسیت ورگاسی۔ اوہ اپنے کھوہ تے گیا تاں اوہ وی اُجڑیا سی نہ چنے نہ کائنجن نہ بیڑ تے نہ ای ٹنڈاں۔ البتہ کھوہ دی من تے اوہناں دے ابا جی دے ناں دی اٹ لگی ہوئی سی۔ جدوں فوٹو گرافر اوہدی تصویر لین لگا تاں سادھو سنگھ ہمدرد نے کہیا:

”جدوں ایہ کھوہ ہن آباد ای نہیں ہونا تے لکھاں من مٹی نے ایہدے وجود نوں نگل لینا اے تے چنگا نہیں کہ ایہ
اٹ ای کڈھ کے لے جا۔ اپنے باپ دی نشانی۔ اپنے کھوہ دی نشانی جیہڑا فصلاں نوں پانی دیداسی۔ اج پانی دے
قطرے نوں ترس رہیا اے۔“ (6)

ایہ اٹ نال لیواں لئی کڈھ لئی۔ جالندھر واپس اپڑے تاں اجیت بھون کوی دربار دا انتظام سی۔ سادھو سنگھ ہمدرد ہوراں حنیف چودھری نوں اچھا پروہنا بنایا۔ جالندھر دے سارے وڈے شاعر ایس اکٹھ وچ موجود سن۔ ایس موقع تے ایشر سنگھ اٹاری نے ”پاکستانی پنجابی ادب دیاں نویاں جھوکاں“ دے

سرناویں نال بھرواں لیکھ وی پڑھیا۔

جالدھر توں حنیف چودھری جی واپس امرتسر آ گئے۔ گھروں پتر دا آ یا خط ملیا۔ نکلے پتر دی بیماری دی خبر پڑھ کے پریشان ہو گئے۔ فیرتھند اوہناں نوں ”ٹیئر“ دی ایڈیٹر مسز مختار سنگھ سندھو دے گھر لے گئے۔ اگلے دن اوہ دلی اپڑ گئے۔ چاندنی چوک وچ بھاپا پریتم سنگھ نال ملاقات توں بعد ونجارا بیدی دے گھر جان لئی اجازت لیتی تاں جس رکشے وچ اوہ سٹیشن توں چاندنی چوک اپڑے سن، اوہ ایہ جان توں بعد حنیف ملتان توں آیا اے اپنی ماں نوں اوہنوں ملان لے آیا جیہڑی ونڈ دیاں کہانی چھوہ بیٹھی۔ اپنے دلی قیام دے دوران حنیف چودھری ونجارا بیدی، کرن جیت سنگھ، امرتا پریتم، امروز، اجیت کور، اپنا، بلونت گارگی، چندن نیگی، بچت کور، ڈاکٹر سویندر سنگھ، ڈاکٹر اوپل، ڈاکٹر محیپ سنگھ، دیوند، جسونت سنگھ کنول تے پنجابی دے کجھ لکھاریاں نوں ملے۔ حنیف چودھری نے پنجابی دے ایہناں سوجھواناں، نقاداں تے محققاں بارے کافی جانکاری دتی اے۔ خاص طور تے ونجارا بیدی، امرتا پریتم، چندن نیگی، جسونت سنگھ کنول تے بلونت گارگی دے ادبی کم کاراں بارے کافی تفصیل نال لکھیا اے۔

دلی توں حنیف چودھری جسونت سنگھ کنول نال لدھیانہ اپڑے۔ لدھیانہ توں اوہناں دے پنڈ ڈھوڈی کے چلے گئے جتھے اوہدی ملاقات جسونت دی ماں نال ہوئی جہنے اوہناں نوں ملتان دے پرہلا دھگت بارے اک کہانی سنائی۔ ورک ولوں واپس لدھیانہ آ گئے تے کھیتی باڑی یونیورسٹی لدھیانہ دے ڈائریکٹر جنرل تے معروف کہانی کار کلونت سنگھ ورک کول اپڑ گئے جیہڑے اوہناں نوں یونیورسٹی دے دکھ دکھ شعبے دکھان دے بعد اپنے گھر لے گئے۔ لدھیانہ اوہ اک دن رگھیر سنگھ کول وی رہے۔ لدھیانہ توں اوہ چندنی گڑھ دی بس وچ بہہ گئے۔ چندنی گڑھ وچ ڈاکٹر قیصر سنگھ، ڈاکٹر عطر سنگھ، پنچتر، راجندر سنگھ ہمدرد، سنت سنگھ سیکھوں تے کجھ ہور ساہت کاراں نوں مل کے جالدھر چلے گئے جتھے اوہناں دے کلاس فیلو تے پنجابی غزل دے اُگے شاعر الفت باجوہ نے اوہناں دی پردھانگی وچ کوی دربار دا اعلان کیتا۔ ایس مشاعرے وچ استاد دامن، فیروز الدین شرف، مولابخش کشتہ تے راسخ فرید کوٹی دے شاگرداں نے مشاعرے دی پرانی روایت موجب پہلاں اپنے اپنے استاد دا کلام پڑھیا۔ دو جے دن اوہ امرتسر اپڑے جتھے ڈاکٹر جوگندر کیرو اوہناں نوں اڈیک رہے سن جیہڑے اوہناں نوں گولڈن ٹمپل، جلیانوالا باغ تے دو جیاں اہم تھاواں دی سیر کران دے نال نال پنجابی دے کئی وڈے لکھاریاں جویں شمشیر سنگھ اشوک، گل چوہان، امریک سنگھ، اوتار جوڑا تے دو جے بجاں نال ملاؤندے رہے تے فیراٹاری سٹیشن تیک اپڑا دتا جتھوں ٹرین راہیں اوہ پاکستان آ گئے پر بارڈر کراس کرن توں بعد جدوں پاکستانی اہلکاراں دے حضور پیش ہوئے تے بہت ساریاں انڈین کتاباں دیکھ کے اوہناں نال قابل افسوس سلوک ہویا۔

لکھاری ہون پاروں حنیف چودھری دی لکھاریاں نال سانجھ پہلاں توں وی موجود سی۔ ایس لئی اوہ بھارت وچ جہناں لوکاں نوں ملے اوہ زیادہ تر شاعر، ادیب، پروفیسر، افسانہ نگار، نقاد تے محقق سن تے اوہنے ایہناں شاعراں ادیبوں دے ادبی مکاں بارے کافی جانکاری دتی اے۔ اوہ تھے بھارت دی رہتل تے لوکائی دے مزاجاں بارے وی کافی جانکاری دتی اے، جویں:

”جتھے بس رکدی ڈرائیور اوہ تھے بوتل منہ نوں لالیدہ۔ نشہ چڑھن دی بجائے اوہ دیاں لال اکھاں باہر آ جان دیاں۔

سارے پنجاب اندر جنا دارو اک دن وچ پیتا جاندا اے دو جے صوبیاں وچ اک ہفتے وچ اندر اونی کھپت

اے۔“ (7)

لکھاری نے دوواں مکاں دے لوکاں دے ورتارے تے ماحول وچ سانجھاں وی تلاش کیتیاں نیں۔ سبھ توں پہلاں تاں اوس نے پلس دے

روئے دی سانجھ دانٹس لیا اے۔ دوواں پاسے رشوت لین دی بدعت نوں بیانیا اے۔ دوواں پاسے مزدور تے مل مالک وی اکو چپے دسدے نیں۔ جدوں بونس منگن دے جرم وچ تھانے پھڑائے جان والے اک مزدور دی موت ہو گئی تے اوس دوجے مزدوراں دا ہڑتالی جلسہ ویکھ کے آکھیا:

”میں سوچیں پئے گیا کہ کئی مطابقت اے دوواں مکاں دے فیکٹری مالکاں وچکار۔ پہلاں دھرتی اک سی۔ اکو ای سیاست، اکو ای سوچ۔ اکو ای طریقہ کار۔ فیکٹری مالک ہر سال خسارہ وکھا کے دوجے صوبے وچ اک نوں فیکٹری اُسرالیندا اے جد کہ مزدور دے لہودی اک چھٹ دا فیکٹری دے وڈے بوے اُپر نشان تک نہیں ہوندا۔

کناستنا اے دوہاں مکاں دا مزدور“۔ (8)

پنجابی دے نامور محقق، نقاد، غزل گو شاعر تے روزوار ”اجیت“ دے پچھلے ایڈیٹر سادھو سنگھ ہمدرد ہوراں لکھیا اے:

”ایس سفر نامے وچ بہو پکھی سوچھ تے سمجھ دے آدھار اُتے نواں تجربہ کیتا گیا ہے۔ اوہ ہے پڑھیار نوں نال لے کے ٹرن دا تجربہ ورنہ ودھیرے سفر نامے خشک تے اُکتان والے ہوندے نیں۔ حنیف چودھری ستھانک یاں راجسی بحث تے گٹھ بندی توں بچ کے ٹھوس پری تھیا وچ ایس سفر نامے نوں لکھیا اے۔ میرے خیال اُنساں ایہ لکھت سفر نامہ گھٹ تے رپورتاژ ودھیرا اے“۔ (9)

ہمدرد ہوراں دا خیال کافی حد تک درست سی کہ ایس وچ رپورتاژ دا اثر زیادہ اے کیوں جے لکھاری نے تاریخ وچ اک ادھی تھان تے ای جھات ماری اے ہاں جذبیات تے احساساں دا اظہار اوہناں تھان تھان تے کیتا اے ڈاکٹر عطر سنگھ دا خیال اے:

”ایہ سفر نامہ گھٹ تے ناول ودھیرا اے“۔ (10)

حنیف چودھری جی کیوں جے آپوں کہانی کار تے ناول کار نیں۔ ایس لئی اوہناں سفر نامہ لکھدیاں وی فکشن دا انداز ورتیا اے۔ اوہ کسے رکشے تے سفر کر دے تاں رکشے والا یاں اوہدی ماں پاکستان توں ہجرت کر کے گئی ہوندی لکھاری اوہناں دیاں یاداں نوں سفر نامے دا حصہ بنان لگ پیندا اے۔ اوہ کسے لکھاری دے گھر جان دے نیں تاں اوہدی ماں یاں پیو پاکستان وچ رہ گئے اپنے پنڈ تے پنڈ واسیاں دی گلاں چھوہ دیندے سگوں تن چار کردار تاں اوس نوں امانتاں دے دیتاں جیہڑیاں اوہ 33 سال بعد حنیف چودھری دے ہتھ پاکستان گھل رہے سن۔ ایسے طرح چنڈی گڑھ توں امرتسر آؤندیاں راہ وچ بس دا انجن فیل ہو گیا۔ سارے مسافر دو جیاں گڈیاں تے بہہ کے اگے چلے گئے۔ ڈرائیور کنڈیکٹر گڈی چھڈ کے واپس چنڈی گڑھ چلے گئے۔ حنیف چودھری تے بس وچ ملن والا مکھن سنگھ ای او تھے ادھی رات نوں رہ گئے فیر مکھن سنگھ اوس نوں اپنے پنڈ لے گیا جتھے اوہدی ملاقات جیجاں تے اوہدے پتی نال ہوئی۔ جیجاں مسلمان بی بی سی جھوں ونڈ ویلے غنڈیاں اغوا کر لیا سی تے ہن اوہ مسلمان ہونداں وی اک سکھ ول وس رہی اے۔ انج دیاں اک دوہور کہانیاں وی ایس سفر نامے وچ دکھائی دیندیاں نیں۔ ایہناں کہانیاں پاروں ایہ سفر نامہ گھٹ تے ناول ودھیرا لگدا اے۔

مجموعی طور تے ”بھارت پھیری“ حنیف چودھری دا جیہا سفر نامہ اے جس وچ سفر نامے دا حسن، ہڈیتی، دی چس، فکشن ورگی دلچسپی، رپورتاژ دا تزکا تے المیہ ڈرامے دے عنصر عام دکھائی دیندے نیں۔

چڑی دا بوٹ / سلیم گل / 1997ء:

محمد سلیم گل 1951-01-15 نوں میاں چنوں وچ کمال دین ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ ایم اے تیک تعلیم مکمل کرن توں بعد اوہناں اک صحافی وچوں اپنی حیاتی دامنڈھ بنھیا۔ روزنامہ ”مساوات“ وچ کالم لکھدے رہے۔ محمد سلیم گل سیر و سیاحت دے رسیانیں تے اوہناں دا کہنا اے کہ جدوں اوہ ستویں جماعت وچ سن، اودوں توں لے کے ہن تیک ہر سال کسے نہ کسے علاقے دی سیر کرن ضرور جاندے نیں۔ پاکستان دے شمالی علاقہ جات تے وادی کشمیر وچ اوہ کئی وار جا چکے نیں۔ محمد سلیم گل ہوراں دا کہنا اے کہ ”اوہناں 107 کتاباں لکھیاں نیں جہناں وچوں برباد نسلیں (کالم) نبی رحمت (سیرت رسول ﷺ) چڑی دا بوٹ (سفرنامہ) ترنجناں دے وین (ناول) جمہوریت راوی سے طلوع ہوتی ہے (تاریخ) تے زخم زخم دھرتی (سیاست) چھپ چکیاں“ نیں۔ (11)

محمد سلیم گل ہوراں دا ایہ سفرنامہ ”چڑی دا بوٹ“ لکھیا تاں پنجابی وچ گیسائی پرفیورے کسے سخن دے مشورے تے اوہناں ایہدا اردو ترجمہ کر کے چھپوایا پر پنجابی سفرنامہ اے تیک قلمی شکل وچ اوہناں کول موجود اے جیہڑا 12"x7" دے پیراں تے لکھیا اے۔ کل 160 صفحے نیں۔ ہر صفحے تے 21 سطوراں نیں۔ ایہ سفرنامہ کشمیر دی سیر دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ سفرنامے دے مڈھ وچ محمد سلیم گل لکھدے نیں کہ اوہناں دے پیریں چکر اے تے اوہ کتے نہ کتے ٹرے ای رہندے نیں پر اپنی ماں دی عمر دے آخری دس سال اوہناں ماں ساہنویں ہتھیار سٹ دتے سن تے سیر تے جانا تاں دور دی گل اے ماں سامنے بولنا وی چھڈ دتاسی پر جولائی 1997ء وچ ماں جی ایس دنیا توں چلانا کر گئے تاں خورے اوہناں پیراں دیاں زنجیراں وی ٹٹ گئیاں۔ راہواں روکن والا کوئی نہیں سی رہیا۔

لکھاری نے پہلاں تاں اپنے بلی نال اسلام آباد جان تے اوہدے آل دوالے دیاں تھاواں دی سیر کرن دی گل کیتی اے۔ اوہ مری دی بھیڑ تے ماحول توں وی اوزارای وکھالی دیندے نیں کیوں جے اتھے لوک سیر کرن گھٹ تے نمائش کرن زیادہ جاندے سن۔ ایہدے بعد لکھاری اپنے مترڈاکٹر عطاء مرحوم دا خاکہ بڑی محبت تے سہین نال اُلکیا اے جس پاروں ایتھوں سفرنامہ سوانح عمری دے دائرے وچ داخل ہو جاند اے۔

فیر کشمیر ول سفر دامنڈھ بھجدا اے۔ چار متراں دا قافلہ کار تے کشمیر ول ٹر پیتے گل ہوراں دے قلم دیاں مہاراں تاریخ ول مڑ گئیاں۔ لکھاری نے پہلاں راو لپنڈی دی تاریخ بیان کیتی اے فیر مظفر آباد نوں وسان والیاں توں اجو کے عہد تیک دیاں گلاں دسن لگ پیندا اے۔ ایس علاقے دے اولیائے کرام قلعے سیاحتی مقاماں دی دس پاؤں توں بعد لکھاری کشمیر دی سیر دے کارن لکھدا اے۔ اوہدے بعد کشمیر جان والے دکھ دکھ رستیاں بارے واقشی کرانی اے۔ اوہناں ست راہواں بارے ای نہیں دسیا سگوں ایہ وی لکھیا اے کہ کبھڑے راہ تھانی کبھڑا کبھڑا شہر تے پنڈ آؤندا اے تے کبھڑی تھان کتھوں کئی دور اے۔ مثال وچوں براہ کوٹ دے سرنانویں پٹھ لکھیا اے:

”ایہ راہ ایبٹ آباد مانسہرہ بڑا سی موڑاں توں گڑھی حبیب اللہ دے راہیں مظفر آباد نوں آؤندا اے۔

ایبٹ آباد توں گڑھی حبیب اللہ ۵۳ کلومیٹر اے تے گڑھی حبیب اللہ توں ہور ستاراں میل اگے سفر

کر کے مظفر آباد اپڑیا جاسکدا اے۔ گڑھی حبیب اللہ دریائے کنہار دا نظارا وی کیتا جاسکدا

آزاد کشمیر دی انتظامی تقسیم جس وچ ڈویژن، ضلع تے تحصیلاں بارے جانکاری شامل اے دا ویروا کران توں بعد لکھاری نے اپنے داؤ کھان، ریشیاں تے مظفر گڑھ ول سفر دی تفصیل بیان کیتی اے پر سفر دے حالاں دا مختصر ذکر کرن توں بعد اوہ اک وار فیر اپنی جانکاری قاری نال سنبھلی کرن لگ پیندا اے۔ اوس وادی نیلم توں اڈ آزاد کشمیر دیاں دو جیاں ویکھن جوگ تھاواں پھیکے کنڈل شاہی، کشن وادی، جاگراں، اٹھ مقام، دواریاں، شارد، کیل، ہمت تے تاؤ بٹ دا تعارف کرایا اے۔

فیر گل جی اپنے نال سیر کران لے ٹردے نیں۔ اوہ اپنی کارتے بالا کوٹ اپڑ چکے۔ اوٹھوں اوہ گڑھی حبیب تے مظفر آباد توں ہوندے ہوئے دریائے نیلم دے نال نال وادی نیلم دے سفر تے نکل پئے۔ اکبر شاہ گڈی دی ڈرائیونگ سیٹ تے بیٹھاسی، جیہڑا خطرناک تے پُر پیچ راہواں تے وی گڈی ہولی نہیں چلا سکد اسی۔ تقریباً اک سو خطرناک پہاڑی موڑاں توں لنگھ کے اوہ اٹھ مقام اپڑے پراڈ اونس بنگ نہ ہون پاروں کسے وی بنگلے والے نے اوہناں نوں رہن لئی تھان نہ دتی اوہناں گڈی نیلم ول پادتی جتھے اوہناں نوں اک کمرہ مل گیا پر کمرہ ملن توں پہلاں گڈی وچ چارے متر اک دو جے نال چھو لاں کردے دسدے نیں۔ رات نیلم وادی رہن دے بعد ایہ ”شارد“ ول ٹر پئے جدوں ”دواریاں نالے“ کول اپڑے تاں ایہ نال ”سڑک تے دو ڈھائی سو فٹ اپنا بستر وچھا کے لمپیا ہو یاسی“ گڈیاں دی لمی لائن لگی سی۔ اخیر اک ڈرائیور ہمت کر کے پانی دے وچوں ای گڈی کڈھ کے لے گیا تے باقی اوہدی پیروی کر دے گئے۔ جدوں ایہناں دی واری آئی تاں کلے اکبر شاہ گڈی کڈھن دی کوشش کیتی ایہ تنوں اوہدے اگے اگے ٹر پئے تاں جے کتے کوئی ٹویا ہووے تاں اکبر شاہ نوں دسیا جاسکے پر:

”بارش ہن تیز لہہ پئی سی تے فیر اکو واری اُتوں پہاڑاں توں بارش دے پانی دا اک وڈا سار اتے چوڑا سار راریلا چھالاں مار داتے روئی پاؤندا تھلے لہہ آیتے ساڈے ویکھدیاں ویکھدیاں ای کار نال ٹکرا گیا تے سانوں انج لگا کہ ساڈا کلیجہ اُچھل کے حلق راہیں باہر آؤن لگا اے۔ ایس ریلے نے کار نوں چک کے عین اوٹھے چھڈ دتا جتھے پانی نیوان وچ دریائے نیلم وچ ڈگدا پیاسی۔ گڈی دے اندر پانی ای پانی بھر گیا تے گڈی بند ہو گئی۔ اسیں چھیتی نال گڈی ول نئے اکبر شاہ بری طرح بھج گیا ہو یاسی پر اوہ حوصلے تے ہوش وچ سی، اوہنے اپنی خیریت دس کے سانوں آکھیا۔ ”چھیتی نال گڈی نوں دھکالا کے تے پار لے جان دی کوشش کرو، اسیں انج ای کیتا تے بڑیاں مشکلاں نال گڈی نوں دھکالا کے پار لے گئے۔“ (13)

گڈی صاف کر کے ایہ لوک شارد اپڑے تاں اوٹھے فیر بنگلے دامنسلہ کھڑا سی پر سیکرٹری جنگلات اوس ویلے بنگلے وچ موجود سن جہناں دی مہربانی نال ایہناں نوں کمرہ ای نہیں سگوں وی آئی پی پروٹوکول وی مل گیا۔ اتھے ایہناں نالے سرگن تے پہاڑی اُتے موجود آثار قدیمہ ویکھن دی دس پاؤن دے نال نال سجناں نال ہون والی گپ شپ تے دو جیاں رُجھاں دی تفصیل وی دی اے۔ چار یاراں دے ایس ٹولے وادی جہلم ول مونہہ کرتا۔ اتھے دی دکھ وکھ راہواں دی جانکاری دین توں اڈ لکھاری نے جہلم وادی دیاں ویکھن یوگ تھاواں سیڑی، سراں، دھنی بقالاں، نیلی، چناری، سُدھن گلی، ڈنہ کچیلی، لون بنگلہ تے ڈنکیاں بارے دسیا کہ کیہڑی تھان کتھوں کئی دوراے تے کیوں اپڑیا جاسکد اے۔ ایہدے بعد لکھاری نے سفر دا پروگرام بن، سجناں دے رلن، اپنی طبیعت خراب ہون دے باوجود سجناں نال سیر تے ٹر پین تے راولپنڈی وچ اپنے بھٹو دے ماسی دے گھر رہن، ٹورازم دے دفتر لیٹ اپڑن پاروں بنگلے

نہ ہوں جس پاروں بعد اوہناں نوں پریشانی واسا منا کرنا پیا، یعنی لکھاری نے اگلیاں کئی منزلاں دی دس پاؤن دے بعد فیروز رامانی انداز اختیار کر دیاں سفر دا پروگرام بنن تے سفر دے مڈھ بارے گلاں دسیاں نیں فیروز باغ ول جان دیاں سدھن گلی ٹھہرن دی کہانی چھوہ دتی اے۔ راہ دیاں اوکڑاں دی دس پاؤن دے نال نال لکھاری بڑے سواد لے ڈھنگ نال سبھاں دیاں چوہلاں تے گپ شپ نوں وی سفر نامے دا حصہ بنایا اے۔ ارجا، راولا کوٹ دے سفر دے حال بیان توں بعد لکھاری میر پور دے سرنوویں نال سفر کہانی اگے ٹوری اے۔

ایہناں دے اک متر منظور نے اپنے خط وچ مرزا شبیر نوں لکھی سی کہ اوہ جتھے بنک وچ نوکری کر دا اے، اوہ جتھے جان لئی ریل توں لے کے بس، موٹر بوٹ توں لے کے کھوتے تے پیدل سفر تیک داسہارا لینا پیندا اے۔ بس ایہناں نے خادم آباد جان دا ارادہ کر لیا تے ایہناں ساریاں سواریاں دی مدد نال اوس اخیر خادم آباد جان دا ذکر تفصیل نال کیتا اے۔ وچ وچ دریائے پونچھ، منگلا جھیل تے خاص طور تے کشمیر دی تاریخ ول اشارے کر دیاں خادم آباد اپڑن دی تفصیل لکھی اے۔ ایہ چھوٹا جیہا پنڈا اے جس دے بہتے واسی باہر دے مکاں وچ آباد نیں تے زیر مبادلہ دی شکل وچ کافی رقم پاکستان گھل رہے نیں۔ ایسے پاروں ایس پنڈ ملک دے پنج چھوڑے بنکاں نے اپنیاں برانچاں کھولیاں ہونیاں نیں۔ ایہناں دا سجن منظور وی اتھے ای بنک دی ملازمت کر رہی سی۔ خادم آباد اپڑن دے بعد چھیتی ای ایس قصبے دی سیر توں واپس ہو گئے پر منظور اے ایہناں دا چھوڑا سہن نوں تیار نہیں سی۔ ایس لئی لکھاری اے کجھ دن اتھے ای رہیا۔ اوہ بن خادم آباد چھڈ کے کشمیر دی وادی بارے اپنا کتابی علم ساں بھانجھ کر لگ پیا اے۔ کشمیر دی تاریخ تے اوہ دیاں مشہور تھاواں بارے کس لکھاری نے کیہ لکھیا اے، کیہڑے قصبے وچ کیہڑی تاریخی تھاں اے۔ اوہ دے نال کیہڑے مذہب دے کس وڈیرے بارے کہانیاں جڑیاں نیں۔ گل جی بھروں جانکاری دیندے نیں۔ میر پور دے نیڑے دیاں دیکھن یوگ تھاواں دی گل کر دیاں لکھاری کھڑی شریف، جنڈی چوئتر، بھمبر، افتخار آباد تے باغسر بارے جانکاری دیندے نیں۔ باغسر بارے لکھدے نیں:

”وادی سہنی بڑا ای سوہنا سیر کرن والا تھاں اے۔ وادی سہنی نوں ترقی دین وچ مغل شاہواں دا بڑا حصہ اے کیوں جے اوہ کشمیر جان دے اتھے رُک کے جان دے سی۔ اوہناں ویلے تے وادی سہنی دی عسکری حیثیت وی سی، اوہناں اتھے اک قلعہ وی بنوایا سی تے ایہ ای اوہ جگہ اے جتھے جہانگیر بادشاہ نے اپنے آخری دم دتے سن۔ بھمبر وچ محکمہ جنگلات تے جنڈی چوئتر وچ محکمہ سیاحت دے بنگلے سیر کرن والیاں نوں رہن دیاں سہولتاں دیندے نیں۔“ (14)

ایہدے بعد لکھاری نے ضلع کوٹلی تے ضلع پونچھ دیاں اہم سیر کرن والیاں تھاواں بارے جانکاری دتی اے تے اوہناں دی تاریخی اہمیت وی بیان کیتی اے۔ فیروز لکھاری ”کشمیری تے اوہناں دے رویے“ دے سرنوویں نال کشمیریاں نوں مہمان نواز تے ٹٹ کے پیار کرن والے وی کہندے نیں تے اوہناں دے شکی مزاج ہون دی دس وی پاؤندے نیں۔ ایس توں بعد لکھاری کشمیر دی تاریخ تے جغرافیہ بارے جانکاری دینا شروع کیتی اے۔ ایس باب وچ لکھاری نے تحقیقی انداز اختیار کر دیاں کھوکھ کتاباں توں استفادہ کیتا ای نہیں سگوں اوہناں دے حوالے وی دتے نیں۔ اوہناں عرفی، البیرونی، ہیون سانگ، اورل شین، سمتھ، پروفیسر محی الدین مہاجنی، اولڈن برگ، پنڈت کلہن تے اقبال ناتھ دیاں لکھتاں وچوں کشمیر دی تاریخ بارے حوالے دین دے نال نال آئین اکبری، رامائن، راج ترنگنی، ٹرانسفارمیشن آف سکھ ازم تے مہا بھارت وگیاں کتاباں وچوں وی استفادہ کیتا اے۔ محمد سلیم گل ہوراں دا کہنا اے

کہ اوہناں دے ابا جی وی سیر دے بڑے شوقین سن تے اوہ وی اکثر کشمیر دی سیر نوں جایا کر دے سن۔ آخری وار اوہ 1941ء وچ کشمیر گئے سن۔ اوہناں اپنے ابا جی کولوں اوہناں دے سفر اں دے حال سُنے تے ”پارلا کشمیر“ دے عنوان نال انڈین کشمیر دیاں دکھ وکھ تھاواں بارامولہ، سری نگری، گلگرگ، امر ناتھ، نشاط باغ، شالامار باغ، دولر جھیل، وچھی گام، نکین جھیل، مالن دی جھیل، مکرنانگ، پہلگام، وادی لولاب، انت ناگ، چرار شریف، حضرت بل شریف تے بانہال بارے کافی جانکاری دتی اے۔ انج ایہ ونڈتوں بعد لکھیا جان والا پہلا سفر نامہ بند اے جس وچ دوواں پاسیاں دے کشمیر بارے جانکاری اک تھان کٹھی کیتی گئی اے۔ کشمیر دی تاریخ تے جغرافیہ بارے دس پاؤں دے بعد لکھاری اپنے سفر ول پرند اے تے وادی لیپا، ریشیا تے داؤ کھان ول لے ٹردا اے پر سفر دے نال نال فیرواحانی مذہبی تے سماجی تاریخ ول اشارے کردیاں ایس علاقے بارے کجھ تاریخی ٹیوے لاؤندیاں وی دسد اے۔ جویں ریشیاں دی سیر کردیاں آکھ دے نیں:

”رگ وید“ وچ کجھ ایہو جیہے مقدس بندیاں دا ذکر اے جیہڑے براہمنان توں وی بلند مرتبے دے سمجھے جاندے سی۔ ایہناں وچ اولیت ایہو جیہے بندیاں نوں سی جیہڑے خموش رہندے سی تے جہناں دی غذا ای خموشی سی۔ ایہ روحانی طور تے اعلیٰ مرتبے تے فائز لوک سن۔ ایہ کلم کلے آبادیاں توں دور غور و فکر تے روحانی ریاضتاں وچ لگے رہندے۔ ایہناں نوں رشی آکھیا جانداسی۔ ایہناں دی اک وڈی تعداد جنگلاں تے پہاڑاں تے رہنا پسند کردی جتھوں دی خموشی اوہناں اگے کسے رکاوٹ دی سبب نہیں سی بندی۔ ایس تھان دے محل وقوع، اوکھے رستے تے خاموش جنگل ویکھ کے ایہو لگدا اے پئی کسے ویلے ایہ تھان رشی لوکاں دی عبادت تے ریاضت لئی اوہناں دی من بھاوندی تھان سی تے اوہناں دی نسبت نال ایس تھان نوں ریشیاں آکھیا جاون لگ پیا۔ کشمیر وچ اک تصوف دے سلسلے دانان وی ”رشی“ اے۔ ایس سلسلے دے بانی حضرت شیخ العالم المعروف نند رشی سن۔ ایس سلسلے دے بزرگاں دے ایتھے رہن پاروں وی ایس دانان ریشیاں ہوسکدا اے۔“ (15)

ایس سفر نامے وچ جتھے تاریخ، جغرافیہ، سیاست، قدرتی نظاریاں دی منظر کشی، دکھ وکھ ہوٹلاں تے ریسٹ ہاؤس دے نکلے عملے دے تعاون تے ون سونے کھانے پکان والیاں دا ذکر موجود اے۔ او تھے گل ہوراں اپنے سبھاں متراں دے کردار وی بڑے سہپن نال اُلکے نیں۔ خاص طور تے اوہناں اپنے دوست خواجے دا کردار بڑی تفصیل تے سہپن نال بیانیا اے۔ خواجے بارے لکھ دے نیں:

”خواجہ“ اپنی سونین اے تے فیرواقھوں جو نیر کیمرج کر کے تے ٹاٹین ہو گیا تے انج ساڈا جماعتی بن گیا تے جو اسیں نور کھوہن ڈھپے ساں، اوہوای اوہنے کھوہنا شروع کردتا۔ بڑے ای خوفناک، ہیبت ناک تے خطرناک قسم دے اوہ لمحے ہوندے نیں جدوں خواجے تے انگریزی وارد ہو رہی ہووے تے فیروایہ احساس وی باقی نہیں رہندا کہ خواجے دے جہاڑے زیادہ خطرناک نیں یاں اوہدی انگریزی؟ خاص طور تے اوہ ویلا جدوں خواجے دا مخاطب پیدل ہووے۔ ایہ حالت دیکھن والی ہوندی اے۔ خواجے دی انگریزی دی لپیٹ

وچ پھس کے تے میں وڈے وڈے ناڈھو کھاناں نوں پھڑ پھڑاؤندے دیکھیا اے۔ سنگھ سک جانا تے ایہو

جیہے ویلے عام جیہی گل اے۔ میں کئی بندیاں نوں اخیر منناؤندیاں تے میں میں کردیاں دیکھیا اے۔“ (16)

ایس سفر نامے وچ لکھاری نے تاریخ توں اڈسیاست، ثقافت تے معیشت ول وی نظر ماری اے۔ اوہ سنجیدگی نال کشمیر دی تاریخ بیان کردے تے بجاں دی گپ شپ وچ ایس سفر نامے نوں مزاح داتر کاوی لاؤندے نیں۔ مجموعی طور تے ایس وچ سفر نامے دے سبھے حسن وکھالی دیندے نیں۔ ہاں کدھرے کدھرے حسن ترتیب دی کمی گدی اے۔ مسودے نوں سودھن تے اک دو تھاواں تے کجھ پیرے ہور شامل کرن دی لوڑ اے تاں بے قاری نوں جیہڑی تشنگی محسوس ہوندی اے یاں جتھے سفر نامے دا تسلسل ٹھڈا دسد اے اوہ جڑ سکے۔

یورپ ول جھات / پروفیسر سعید احمد:

مرحوم خالد محمود تو گیر دی (17) نے اپنے ایم اے پنجابی دے مقالے ”پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت“ وچ پروفیسر سعید احمد (سعید فارانی) دے دو ان چھپے سفر نامیاں ”جینگ وچ بائی دیہاڑے“ تے ”جہلم توں ڈینیوب تیکر“ دی دس پائی اے۔ جدوں پروفیسر سعید احمد ہوراں نال ایہناں سفر نامیاں دے حوالے نال رابطہ قائم کیتا تاں اوہناں فرمایا کہ ایہ سفر نامے کاغذاں تے کتاباں دے ڈھیر وچ کدھرے دے گئے نیں تے میں ایہناں دی بھال کر کے گھل دیاں گا۔ دوبار رابطہ کرن تے اوہناں اپنے سفر نامے ”یورپ ول جھات“ دے پہلے اُنی صفحے گھل دتے تے فرمایا کہ نمونے وجوں تسیں ایہناں نوں استعمال کر لوؤ۔ ایس لئی اوہناں دے کسے وی سفر نامے بارے بھروسے گل بات تاں نہیں کیتی جاسکدی۔

پروفیسر سعید احمد ہوراں اپنے سفر نامے دے دو باب گھلے۔ پہلا باب جہلم توں کراچی تیک تے کراچی دیاں سیراں تے کراچی وںسدے پنجابی متراں نال ملاقات دا حال بیان کردا اے۔ سعید احمد جی کراچی اپڑے تاں پنجابی رسالے ”چانن“ دے ایڈیٹر راول راٹھ تے پنجابی سیوک محسن بشیر کی اسٹیشن تے اوہناں نوں اڈیک رہے۔ پہلاں اوہ راول راٹھ دے گھر پنجاب ہاؤس اپڑے تے دو بجے دن محسن بشیر کی دے گھر۔ وڈے سائز دے چوداں صفحیاں تے کھلر یا ایہ باب کراچی وچ پنجابیاں تے ہون والے ظماں دی کہانی بڑی تفصیل نال سامنے لیاند اے۔ محسن بشیر کی جدوں اوہناں نوں اپنے گھر کھانے تے لے گیا تاں راہ وچ مت دیندیاں آکھیا:

”یار راہ چلدیاں پنجابی وچ گل نہ کرنا۔ ایس علاقے وچ اردو بولن والے مُنڈیاں دیاں ٹولیاں پھر دیاں نیں

تے جے کسے نوں پنجابی بولد اُس لین تے ڈھڈ وچ چھری پھیر کے غائب ہو جاندا نیں۔ تھان تھان

الطاف حسین دے پوسٹر کندھاں تے لگے ہوئے سی“ (18)

ڈرتے خوف دے پہرے وچ اوہ محسن دے گھر اپڑے نیں تاں اوہ تھے ہر پاسے دہشت چھائی ہوئی سی۔ گھر والے اُردو بولن والیاں دے ڈرتے گھر وچ اُچی وی نہیں بولدے تاں جے کوئی اوہناں دے مونہوں پنجابی نہ سُن لووے۔ سعید احمد ہوراں کراچی ایئر پورٹ تے آل دوالے دی چنگی منظر کشی کیتی اے۔ اتھے حاجیاں دی اک فلائٹ وی جان والی سی تے بہت سارے حاجی ایئر پورٹ دے ہال وچ بیٹھن۔ سعید احمد ہوراں نے دوروں دوروں سفر کر کے ایئر پورٹ تے اپڑے حاجیاں دے بہن کھلون تیک دے منظر اُلیکے نیں تے ایئر پورٹ تے گھمدی اک الھڑٹیا دے بدن دا طواف کردیاں نظراں نوں طنز دا نشانہ بنا کے سفر نامے وچ مزاح وی پیدا کیتا اے۔

سفر نامے دا دو جباب ”کارنیوال-حبشیاں دامیلہ“ اے۔ ایہ باب تماشہ ”پنجابی ادب“ دے شمارہ 15 وچ چھپ وی چکیا اے۔ ایس باب وچ لکھاری نے نوٹنگ ہل، لندن وچ ہر سال اگست دے اخیر ہفتے لگن والے حبشیاں دے میلے دی بھریں منظر کشی کیتی اے۔ لندن وچ اوہدے میزبان پرویز صدیق تے اسپرانتو مرکز لندن دے سیکرٹری مارٹن نے ایس میلے وچ لے جان توں انکار کردتا سی تے ایہناں دوواں دا کہنا سی کہ اوہناں نوں مرن دا کوئی شوق نہیں۔ اوہناں پچھلے میلیاں تے ہون والیاں لڑائیاں بارے سعید ہوراں نوں دسیا وی پراوہ کھلے ای میلے ول ٹر پئے۔ میلے وچ حبشی منڈے حبشی کڑیاں نوں تنگ کردے وی دکھالی دتے تے نچدے ٹپدے گھبر و جوان وی دسے۔ ہر پاسے شراب اڈ رہی سی۔ اوہناں ڈانس کردے ون سونے گروپاں دی منظر کشی کیتی اے۔ اک گروپ بارے اوہ لکھدے نیں:

”امریکن لائف والے ٹرالے دے چار چوفیرے نچن والیاں چوں اک اجیہا کڑیاں منڈیاں گروہ وی اے جہدے ممبراں نے ٹنڈاں کروا رکھیاں نیں تے سرتے چار چوفیرے لشکاں مار دے کاغذ ولیٹ رکھے نیں۔ کاغذ دی پٹی تے ون سونے رنگاں دے کھمب لاکے پنچھی ڈانس کر رہے نیں۔ ایس گروہ نوں اک کڑی لیڈ کر رہی اے جہدا پنڈا کسے عالمی مقابلہ حسن وچ شرکت کرن والی ٹیار و انگر صحت مند اے۔ ایہدے پنڈے تے چڑے دیاں ودھیریاں دا مختصر لباس اے تے ایہنے مورنی داروپ دھار یا ہو یا اے۔ ایہدا مورنی وانگر دا ڈانس اینا کومن کچھواں اے کہ کارنیوال دیکھن والے بہت سارے لوک ہتھوں وچ مووی کیمرے پھڑکے ایہدی ہر پکھوں فلم بنارہے نیں۔ مینوں وی جھوٹا جیہا آ گیا۔ یا ربا! ایہ کڑی اے یاں نشے دی بوتل۔ جس ویلے ایہ مدہوش ہو کے فلمسٹار انجمن وانگر اپنے پنڈے نوں مروڑا دیندی اے تے اوس ویلے دیکھن والیاں دا کیہ حال ہوندا اے۔ ایہدے بارے لکھیا نہیں جاسکدا۔ ایہدی اک اک ادا کوہن والی اے۔ ایہو جیہاں کڑیاں وڈے وڈے سادھواں، مومنناں تے سنتاں دے قدماں نوں لڑکھڑاسکدیاں نیں۔ ایہنوں اجو کے دور وچ آرٹ دانان دے کے اسیں اکھیں نہیں میٹ سکدے“۔ (19)

پروفیسر سعید احمد ہوراں بڑی رواں دواں نثر لکھی اے۔ اوہناں جانکاری وی دتی اے۔ مزاح دائرہ کاوی لایا اے۔ پنجابی نال ہون والیاں بے انصافیاں دا رونا وی رویا اے تے آل دوالے تے جھات وی چنگے ڈھنگ نال پائی اے۔ ایہ سفر نامہ چھپن نال پنجابی ادب دے چاہواناں نوں یقیناً اک چنگی لکھت پڑھن نوں ملے گی۔

گوریاں دے دیس / سلطان کھاروی / 2002-04ء:

پنجابی دے معروف شاعر سلطان کھاروی 2002ء وچ عالمی پنجابی کانفرنس وچ رلت کرن لئی لندن گئے سن۔ اوہناں دا لندن وچ قیام دو بجے سبناں دی نسبت زیادہ رہیا کیوں جے اوہناں داویزہ زیادہ مدت لئی سی تے اوہناں ایس موقعے توں فائدہ اٹھاؤندیاں او تھے کجھ چرنو کری وی کیتی۔ اوہناں سفر نامے دی پہلی قسط لکھ کے جمیل احمد پال ہوراں نوں ”سورائنٹرنیشنل“ وچ چھپن واسطے گھلی سی پراوہناں دناں وچ سویر وچ ”لندن لاہور وگا اے“ چھپ رہیا سی۔ اک سفر بارے دو سفر نامے ہون پاروں پال ہوراں نے ایس نوں فیرتے پاپچھڈیا تے کھاروی ہوراں نے ایہدی دوجی قسط وی لکھ ماری۔ ایہ

دوویں قسطن وڈے سائز دے 60 صفحیاں تے کھلریاں نیں پر سفر نامہ اے مکمل نہیں ہويا۔ ایہناں قسطن توں اڈ سلطان کھاروی ہوراں اپنی دھی سعدیہ تے پتر شہزاد شاہد توں کئی خط لکھے جہناں وچ 28 خط ایہیہ نیں جہناں وچ سفر نامے دے تے موجود نیں پر مجموعی طور تے ایہ خط سفر نامے دامنراج نہیں رکھدے کیوں جے اوہناں خطاں نوں لکھدیاں اوہناں دے سامنے وچھوڑا گھر دے حال، بھین بھرا، ماں پو، بیوی تے بچیاں دی محبت سی۔ اوہ کسے نوں پڑھن دی مت دیندے تے کسے نوں دادا دادی دی صحت دا خیال رکھن دی نصیحت پرینا کر دے نیں۔ کسے خط وچ پتر نوں سکول وچ فست آؤن تے خوشی دا اظہار کر دے نیں تے کسے خط وچ دھی دے بیمار ہون تے پریشان ہوندے نیں پر ایہ گلاں لکھدیاں لکھدیاں وچ وچ لندن دیاں گلاں کرن لگ پیندے نیں جو یں اپنی دھی سعدیہ دے ناں لکھے خط وچ اوہنوں دسدے نیں:

”ایتھوں دے عجیب طور طریقے نیں۔ وڈیریاں نوں گھراں وچ نہیں رکھدے۔ حکومت نے اوہناں لئی ”اولڈ ہوم“ بنائے ہوئے نیں جتھے اوہ اپنی اولاد توں وکھرے رہندے نیں۔ حکومت کم نہ کرن والیاں نوں وظیفہ دیندی اے۔ کوئی بالاں نوں مار نہیں سکدا۔ انج ہووے تے پلس پھر کے لے جاندی اے۔ بال تے بال کتے لمبی نوں وی ماریے تے بندے نوں پھر لیندے نیں۔ ماں پیو اپنے نکلے کتے بالاں نوں جھلونگیاں وچ پاکے نال نال لئی پھر دے نیں۔ کئی بندے بڈھیاں کچھڑ گئے چکی پھر دے نیں۔ سڑکاں تے کبوتر بیٹھے ہوندے نیں جہناں نوں کوئی مار نہیں سکدا۔ کئی میماں تے گورے اپنے کتیاں نوں سنگلیاں پاکے نال نال لئی پھر دے نیں۔ کئی کئی نسلاں دے چھوٹے چھوٹے موٹے موٹے لے تے نکلے کنناں والے کتے۔ سڑکاں تے گلکیں وچ گند پاؤن دارواج نہیں۔ فضائی آلودگی یاں پلوشن دا کوئی ناں نشان نہیں۔ جس دن دایں آیاں بجلی اک واری نہیں گئی سگوں کئی سالوں توں نہیں گئی۔ چھتاں تے لینٹر پان دارواج نہیں۔ ہن سورج نکلیا اے تے گھڑی نوں بارش ہو رہی اے۔ سردی بہت زیادہ ہوندی اے پر ایتھوں دے لوک تے بنین پائی پھر دے نیں۔ خورے اوہناں نوں جون جولائی اگست وچ گرمی لگدی ہووے پر ایہ موسم گرم نہیں ہوندا“۔ (20)

سلطان کھاروی دے سفر نامے ”گوریاں دے دلیں“ دے ایہناں سٹھاں صفحیاں دے مڈھ وچ لکھاری نے پہلاں تاں لندن جان داسر بندہ بن دی تفصیل لکھی اے۔ ایہدے بعد اوہناں نے بہت تفصیل نال ویزہ لین توں جہاز وچ بہن تیک دے احساسات تے واقعات لکھے نیں۔ اتھے اوہناں عالمی پنجابی کانفرنس وچ رلت کرن والے سچناں بارے وی کافی واقفی دتی اے۔ ایئر پورٹ توں امین ملک دے گھرا پڑن تے اتھے ہون والی بدمزگی دا ذکر عاشق رحیل تے جمیل پال ہوراں وی کیتا اے تے سلطان کھاروی ہوراں وی۔ امین ملک دے گھر کھریاں کھریاں سن کے کھانا کھان توں بعد ایہ لوک رہن لئی اک گردوارے اپڑے۔ ایس گردوارے بارے اوہ لکھدے نیں:

”لندن وچ جتھے زمین انچاں دی مٹی نال وکدی اے تے حدوں مہنگی اے، او تھے ایڈے وڈے گردوارے بناؤنا تے وساؤنا سکھاں دا ای کم اے۔ اسیں خالصہ گردوارے وچ ٹھہرے تے ایہ گردوارا خورے دوکلیاں وچ کھلریا ہووے۔ گردوارے دے نال اک سکول سی جیہدے وچ کجھ مسلمان بال وی پڑھن آؤندے سن“۔ (21)

ایہدے بعد اوہناں کانفرنس دے تناں دناں دی کاروائی لکھی اے۔ لندن کانفرنس مکن تے سلطان کھاروی ریاض جتالہ ہوراں نال برمنگھم چلے گئے۔ اوہ تھے اوہ اپنے اک واقف کار بھائی بشیر کول اپڑے۔ جہاں اوہناں نوں اک دوکان تے کم تے لودتا۔ کجھ چر برمنگھم وچ کم کرن دے بعد اوہ گلاسکو چلے گئے جتھے اوہناں دے بچن زاہد اوہناں دے میزبان بنے۔ تھوڑی جیہی کوشش نال ای اوہناں نوں ایتھے نوکری مل گئی۔ کھاروی جی نے اپنے برطانیہ وچ سیٹل ہون توں بعد آل دوالے ویکھنا شروع کیتا۔ برطانیہ دی حیاتی بارے اپنے ریمارکس دینا شروع کیتے۔ سفر نامے دے آخری سولاں صفحے صرف یورپ دی حیاتی تے اوہناں لوکاں دیاں عاداتاں تے مزاج بارے دسدے نیں۔ کتے اوہناں دسیا اے کہ گورے ایس گل نوں بے عزتی سمجھدے نیں کہ اوہناں نوں چور سمجھیا جاوے پر اوہ تھے فیروہی چوریاں ہونداں نیں۔ اُردو سفر نامہ نگار عام طور تے گوریاں دے حوالے نال بہت ساریاں کہانیاں سفر نامیاں وچ پادیندے نیں پر سلطان کھاروی ایس حوالے نال کجھ انج دا تجزیہ کردے نیں:

”گوریاں اٹھے پہرانج بولدیاں نیں جو یس کسے منگیتریاں بوائے فرینڈ نال بالاں وانگ پوپلیاں پوپلیاں گلاں کردیاں نیں۔ اوہناں دا ٹرنا پھرنا، مزاج دے حساب نال ہوندا اے پر پنجاب دی مجاہدین ورگاہیں۔ سڑک پار کردیاں پھرتی تے کاہلی کردیاں نیں پر کسے بوائے فرینڈ دی بغل وچ ہتھ پایا ہووے تے جوں دی ٹورڈیاں نیں۔ سیکس دے حوالے نال وی اوہ ولایت دے دسمبر ورگیاں ہونداں نیں پر کوئی کوئی بس کوئی گندی مچھی ہوندا اے جیہدے پاروں سارا چھپڑ بدنام ہو جاندا اے جیہڑے لوک گوریاں لئی اپنے لوبھ دیاں کنڈیاں لائی رکھدے نیں۔ اوہناں نوں اوہ سے طرحاں دیاں میماں داسا منا کرنا پیندا اے جدوں دیاں ساڈے دیس دے اوس بزار دے کوٹھے یاں ہن کوٹھیاں وچ پیٹھیاں نیں۔“ (22)

سلطان کھاروی ہوراں یورپ واسیاں دیاں خوبیاں تے خامیاں دوواں ول اشارے کیتے نیں۔ مثال دے طور تے اوہ معافی منکن دے رواج دی گل کردیاں لکھدے نیں:

”ساڈے دیس وچ معافی منکن دا مزاج جاندا رہیا اے۔ راہ جانداں لوک دھگانے دو جے نوں مخول دی حد تیک واج دیندے نیں۔ ایہدے لئی بھانویں لڑائی ہو جاوے۔ سانوں تہا نوں کوئی بھانویں تے معافی داساڈا مزاج نہیں پر گورے کسے نال موڈھا کیہ ذرا جتنا ہتھ نکران نال وی جھٹ سوری آکھدے نیں۔ ہٹی چوں سودا لیندیاں، سڑک تے بس وچ جانداں جانداں پارک وچ سیر کردیاں گل گل تے سوری آکھن نال اوہناں نوں ذرا وی دکھ نہیں ہوندا مطلب ایہ جے معافی منگنا اوہناں دے نیڑے اپنے وڈے ہون دا ثبوت اے۔ کسے دا کتا دو جے کتے نوں گھورے تے گوریاں گورے جھٹ سوری کر لیندے نیں۔“ (23)

سلطان کھاروی دے ایس سفر نامے وچ سفر دی روداد تے لندن دی سماجی حیاتی دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں پر تاریخ تے جغرافیہ ایس سفر نامے وچ کتے دکھائی نہیں دیندا۔ ایس سفر نامے نوں پڑھدیاں سلطان کھاروی دے ادبی کارنامیاں تے اوہناں دے خاندان دی کمزور مالی حالت بارے وی کافی جانکاری ملدی اے یعنی ایہدے وچ ہڈیتی دے عنصر وی کافی حد تک موجود نیں۔ اُنج وی سلطان کھاروی ہوراں نے ایس نوں نامکمل چھڈ دتا اے

جے اوہ ایس نوں مکمل کرن تاں ”گوریاں دے دیس“ پنجابی ادب وچ یقیناً اک سوہناوادھا ثابت ہوئے گا۔

سوہنے ماہی دے دیس ول / پروفیسر محمد ایوب / 2003ء:

پروفیسر محمد ایوب 15 اگست 1960ء نوں فیصل آباد دے محلے قاسم آباد وچ صوبہ خاں دے گھر پیدا ہوئے۔ اٹھویں تیک گورنمنٹ جوہر ٹل سکول فیصل آباد وچ پڑھدے رہے۔ گورنمنٹ صابریہ سراجیہ ہائی سکول توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ فیر فیصل آباد دے وکھ وکھ سرکاری کالجوں وچوں آئی کام تے بی کام دے امتحان پاس کیتے۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور توں ایم کام تے ایم اے پنجابی دے امتحان پاس کیتے۔ لیکچرار پنجابی وچوں 1987ء وچ ملازمت دا آغاز کیتا تے مدت تائیں گورنمنٹ اسلامیہ کالج فیصل آباد وچ پڑھاندے رہے۔ اج کل گورنمنٹ کالج سمن آباد وچ پنجابی دے اسٹنٹ پروفیسر نیں۔ (24)

محمد ایوب ہوراں دا سفر نامہ ”سوہنے ماہی دے دیس ول“ وڈے سائز دے 51 صفحیاں تے کھلایا ہویا اے۔ اوہناں جولائی 2003ء وچ عمرے دی سعادت حاصل کیتی سی۔ ایس سفر وچ اوہناں دی گھر والی تے اوہنے دے بال اوہناں دے نال سن۔ سفر نامے دے مڈھ وچ اوہناں اپنی خوش نصیبی دا ذکر کیتا اے کہ اوہناں نوں رب دے گھروں بلاوا آیا تے 5 جولائی 2003ء اوہ مبارک دن سی جدوں ٹریول ایجنٹ نے اوہناں نوں ویزہ لگ جان دی خوشخبری دتی تے رواں لئی پروگرام بن لگے۔ انت اوہ 28 جولائی 2003ء نوں فیصل آباد توں روانہ ہوئے۔ اوہ ٹرن ویلے دے جذبے بیان کردیاں لکھدے نیں:

”28 جولائی 2003ء دا بھاگیں بھریا دن چڑھیا جس اُتے حیاتی دیاں ساریاں سویریاں قربان۔ اوہ گھڑی آئی۔ اج انج جیو جیو حیاتی دی سب توں وڈی عید ہووے۔ سامان بنھ لیا گیا۔ پروہنیاں دی آمد شروع ہوئی۔ ایہ اعزاز ایس لئی کہ اک گناہگار رب دے گھر دی حاضری تے حضور پاک دے روضے دی زیارت لئی جا رہیاسی“۔ (25)

فیصل آباد توں جہاز تے سوار ہو کے اوہ پہلاں کراچی اپڑے۔ راہ وچ جہاز دے سفر تے سنگیاں بارے دس پاؤندے نیں۔ کراچی اپڑ کے رات ہوٹل وچ آرام کیتا تے سویرے شہر دی سیر کرن لئی نکل پئے۔ سبھ توں پہلاں قائد اعظم دے مزار تے حاضری دین جانے نیں۔ اوس دن کراچی وچ راج کے مینہہ پیاسی جس پاروں سڑکاں تے ہر پاسے پانی کھڑا سی۔ مزار قائد ول وی پانی ای پانی سی پر فیروی بہت سارے لوک اپنے عظیم قائد نوں سلام کرن لئی حاضر سن۔ بارش پاروں اوہناں نوں دو گھنٹے تیک مزار قائد تے ای رکنا پیاسی جس پاروں سمندر ویکھن دا پروگرام گول کر کے اوہ ہوٹل واپس اپڑے۔ کھانا کھاندیاں ای وین دی اڈیک شروع ہو جاندی اے۔ اخیر اک گھنٹے بعد پی آئی اے والیاں دی وین آئی تے اوہ ایئر پورٹ اپڑ گئے جتھے چینگ دے ناں تے مسافراں نوں اواز ار کرن والے کئی کچھ ویکھ کے چپ دی بکل مار لیندے نیں۔ عصر دی نماز پڑھ کے سارے جی چائیں چائیں احرام بنھ لیتے۔ اتھے ای دعائیں دیاں اوہناں دیاں اکھاں وچ ہنجو جاری ہو گئے سن۔ حیاتی دے پرت نظراں سامنے آؤن لگ پیندے نیں تے رب دے ساہنویں حاضری دا ڈراوہناں نوں ہلا کے رکھ دیندا اے۔ انت دل حوصلہ پھڑدا اے۔ اوہ جہاز تے سوار ہوئے تے جدے جا اترے۔ اتھے امیگریشن اہلکاراں دے بے عزتی والے رویے نوں برداشت کردیاں اک وار فیرو لائناں وچ لگ گئے جتھے دو گھنٹے کھلون توں بعد واری آؤندی اے تے بے تکیے سوالاں توں خلاصی

کرا کے انت کسٹم والیاں کول پہنچ ای جان دے نیں۔ ایہتھوں تاں چھیتی فراغت مل گئی پرائیور پورٹ توں باہر آؤندیاں ای ٹکٹ تے پاسپورٹ اُتے معلم دے کارندیاں قبضہ کر لیا تے مکے جان لئی گڈی دی اڈیک شروع ہو گئی۔ دو گھنٹے بعد گڈی ملی تے جدے توں مکے داسفر شروع ہو گیا۔ ہوٹل وچ سامان ٹکا اخیر اوہ اپنے مالک دے درول ٹرپے۔ اوہ حاضری شروع ہون لگدی اے جس لئی اپنے کٹھ کٹے گئے سن۔ حرم پاک تے پہلی نظر پیندی اے تاں:

”بیت اللہ دی جلالت نے اجیہا قابو کیتا کہ چیکاں نکل گئیاں۔ زبان نے ساتھ دیون توں انکار کر دتا۔ صرف اکھیاں وچوں شرمندگی عاجزی گناہاں دے اقرار تے بخشش دے ترلیاں دایندہ وس رہیا سی۔ کوئی خبر نہیں کہ میں ایس دنیا وچ ہے وی کہ نہیں۔ میرے نال کوئی آ یا یاں کول کھڑا اے کہ نہیں۔ کسے نوں کچھ چھڈ آ یاں کہ نہیں۔ کسے قسم دی تھکاوٹ دا کوئی احساس نہیں۔ گھر والی وی کول کھڑی رورو کے رب کولوں اوہدیاں رحمتاں منگ رہی اے۔ بالاں دے ہتھ وی ربی کرم حاصل کرن لئی اُچے نیں تے فیر جدوں اتھرواں دایندہ رکیا تاں انج محسوس ہویا کہ طبعیت ہولی پھل ہو گئی اے۔“ (26)

ربی بارگاہ وچ پہلی حاضری توں بعد پیر طواف لئی اٹھ دے گئے۔ طواف توں بعد صفامروہ دی سعی دامر حلہ شروع ہویا۔ اتھتے پروفیسر محمد ایوب جسمانی دے نال نال ذہنی سفر تے وی نکل پئے۔ اوہ مائی ہاجرہ دے عہد نوں یاد کر دے نیں۔ اوہناں نوں تصور دیاں اکھاں نال اپنے لعل لئی پانی لیس دیاں ویکھ دے نیں۔ ذہنی سفر دی تفصیل اوہناں دے ڈونگھے مطالعے دی دس پاؤندی اے تاں صفامروہ پہاڑیاں وچ کار بنائے گئے رستے تے اتھتے دستیاب سہولتاں دا بھرواں ذکر اوہناں نوں آل دوالے تے ڈونگھی نظر رکھن والا لکھاری منن تے مجبور کر دالے۔

صفامروہ توں واپس ہو کے حرم پاک ول دھیان چلا جاندا اے۔ اوہ حرم پاک بارے بھروسے جانکاری ایس سفر نامے دا حصہ بناؤندے نیں۔ اُنج بھارویں اوہناں نے حرم شریف بارے ایہ تفصیل اکوتھاں تے درج کردتی اے پر ایہ سارا کچھ اوہناں دے کئی دنوں دے تجربات تے مشاہدیاں دا انچوڑاے پر باہر دے نظاریاں دی منظر کشی دے نال نال اوہ ایس تھاں دے باطنی درجیاں دا شعور وی رکھ دے نیں تے اوہدے بارے قاری نوں اپنے نال ای نظارے کرن لے ٹور دے نیں۔ محمد ایوب وکھ وکھ دنوں وچ مکے دیاں اہم تاریخی تھاواں ویکھن گئے۔ اوہناں نے دن وارتفصیل دن دی بجائے مکے دیاں ویکھن یوگ تھاواں بارے اک تھاں جانکاری درج کردتی اے۔ اوہ مئی، میدان عرفات، مزدلفہ، وادی محسر، شیطاناں دے جمرات، جبل رحمت، حضور ﷺ دی جائے پیدائش، غار حرا، غار ثور تے جنت المعلیٰ بارے وکھرے وکھرے عنواناں دے تحت جانکاری دیندے نیں۔ اوہ ایہناں تاریخی تھاواں دی تاریخ وی بیان کردے نیں تے حاضری ویلے اپنے جذبے تے احساس وی بیان کر دے نیں۔

فیر سوہنے ماہی دے درول سفر شروع ہویا۔ ٹیکسی ڈرائیوراں تے بساں بارے جانکاری دین دے بعد انت اوہناں بہاولپور دے رہن والے ٹیکسی ڈرائیور نال سفر شروع کر دتا۔ آل دوالے دے منظروں توجہ کھچدے نیں پر اوہناں نوں تاں محبوب دی راہ دا ذرہ ذرہ آقا ﷺ تے درود پڑھدا ای وکھالی دیندا اے۔ کدی اوہ آقا تے صحابہ نوں ایہناں راہواں تے ٹردا محسوس کر دے تے کدی ہوا وچ سوہنے ماہی دی خوشبو رلی محسوس ہوندی۔ مدینے اپڑ کے ہوٹل لھن وچ کچھ دقت محسوس ہوئی۔ رات دے دووے کمرے وچ اپڑے تاں بچیاں دی بھکھ دا احساس کر دیاں پہلاں کھانا کھا دا فیر بالاں دی سہولت نوں کھ رکھ دیاں ای اوہ ویلے حاضری دین دی تھاں حاضری دووے دن تے پادتی۔

دو بے دن سویرے بچیاں نال لے کے حاضری لئی ٹر گئے پر اتھے عورتاں لئی وقت مقرر سی۔ ایس لئی بیوی تے دھیاں نوں واپس ہول بھیج کے آپوں سوہنے رسول ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہوئے۔ اتھے محمد ایوب ہوراں نوں روضہ رسولؐ تے حاضری دے حوالے نال ربی حکم وی یاد آؤندے نیں تے حضور ﷺ دیاں حدیثاں وی اوہناں نے درج کیتیاں نیں۔ روضہ اقدس تے حاضری ویلے حضرت ابوبکر صدیقؓ تے حضرت عمرؓ نوں سلام پیش کر دے نیں۔ ایہناں محترم ہستیاں بارے جانکاری وی دتی اے۔ ایس توں بعد اوہناں نے حرم پاک دیاں پوتر تھاواں بارے واقفی کرائی اے۔ اوہناں جہناں تھاواں بارے جانکاری دتی اے۔ اوہناں وچ صفہ منبر رسول اکرم ﷺ، ریاض الجنۃ تے اسطوانات مسجد نبوی بارے بھروں جانکاری دیندے نیں۔ جنت البقیع وچ حاضری ویلے اوٹھے دفن کجھ وڈیاں ہستیاں بارے وی دس پاؤندے نیں۔ جنت البقیع وچ اوہ ویکھدے نیں کہ ایران دے یاتریاں کول جنت البقیع دا اک نقشہ موجود اے جس موجب اوہ دکھ دکھ ہستیاں دیاں مبارک قبریں تے حاضری دیندے نیں۔ اصل وچ سعودیہ دی موجودہ حکومت نے سبھ پرانیاں نشانیاں مٹا دتیاں نیں۔ ناواں دے کتبے اکھاڑ دتے نیں جس پاروں جنت البقیع وچ جان والے عام لوکاں نوں پتہ نہیں لگدا کہ کیہڑی قبر کس مبارک ہستی دی اے تے کس تھاں تے کون دفن اے۔ ایران دے لوکاں دے جنت البقیع دی حاضری دے حوالے نال اوہ لکھدے نیں:

ہر گروہ دے آگودے ہتھ وچ پورے قبرستان دا نقشہ سی۔ آگو ہر قبر اُتے کھڑا ہو کے اوس قبر والے دی پوری حیاتی تے نسب بارے بھروں جانکاری دیندا تے ایس توں بعد دعا کیٹی جاندی تے فیرا گلی قبر ول ٹر پیندے۔ اک حیرانی والی گل ایہ سی کہ سارے ایرانی مولوی اپنے علم والے تے تاریخ دے جانوسن کہ گلاں سُن کے حیرت ہوندی سی۔ جے کر کوئی سوال پچھدا تاں اوہ اُتر (جواب) وی بھروں ڈھنگ وچ دیندے۔ میری سمجھ وچ ایہ گل حالے توڑی نہیں آئی تے نہ ای کسے ایرانی مولوی نے میرے ایس سوال دا اُتر دے کے مینوں مطمئن کیتا کہ اوہناں دے کول موجود نقشے وچ جس جس قبر دی نشاندھی کیٹی گئی اے اوس دی صداقت اُتے کس طرح یقین کیتا جاسکدا اے کیوں جے پورے قبرستان اندر نہ تے کسے قبر اُتے کوئی کتبہ یا تختی اے تے نہ کسے قسم دا کوئی ہور نشان جس توں دفن ہوون والے بارے جانکاری مل سکے۔“ (27)

ایس توں بعد اوہناں مدینہ پاک دیاں پوتر تھاواں بارے جانکاری دتی اے۔ مسجد قبا، جبل اُحد، سید الشہداء حضرت حمزہ دی قبر مبارک، بُر عثمان، مسجد قبلتین، خمسہ مساجد، بستان حضرت سلمان فارسیؓ تے مسجد نبوی بارے بھروں جانکاری دتی اے۔ ایہناں مقدس تھاواں بارے تاریخی حوالیاں نال وی جانو کرایا اے تے اپنے سفر ویلے دے اکھیں ویکھے جذبے تے احساس وی تحریر وچ لیاندے نیں۔ تعمیر حرم دا ذکر کردیاں اوہناں حرم تعمیر ہون دی پوری تاریخ بیان کیٹی اے۔ انج ای گنبد خضریٰ تے واروار حاضری دے ویلے دے جذبے وی اُلکیے نیں تے مسجد نبوی وچ نماز دی فضیلت وی بیان کیٹی اے۔ فیر مدینے توں واپسی دا ویلا آ گیا۔ ہر عاشق لئی مدینے توں مڑنا اک اوکھا وقت ہوندے اے۔ محمد ایوب ایس موقعے تے اپنے جذبے بیان کردیاں لکھدے نیں:

”آخری سلام لئی وسدیاں اکھاں نال حاضری دتی۔ شبہ نہیں کہ میں لکھاں کہ ہول توں دربار نبویؐ تیک دارستہ کج طے کیتا۔ بڑی بے بسی تے حسرت نال دربار نبویؐ دے اک اک نقش نوں تکیا۔ نہ معلوم فیر حیاتی وچ ایہ سعادت مُرملنی وی اے کہ نہیں؟ قدم قدم تے جدائی دا دھیان کالجے نوں وڈھ وڈھ کھارہیاسی۔ مسیت اندر داخل ہوندے ای دو نفل

تحسبہ الحرم دے پڑھے تے گبد خضریٰ اُتے نظریں تے تاں اک وار فیر اکھیاں دی جھڑی لگ گئی۔ بڑے ای اوکھے
قد میں ایس جھڑی نوں روک کے روضہ اطہر ول سفر شروع کیتا۔ جالی مبارک دے سامنے ہتھ بندھ کے کھڑا ہو گیا کیوں
جے ایہ سرکارِ دو عالم دے درتے آخری صداسی۔ اکھیاں دی ایہ حالت سی کہ اک پل دی جالی مبارک توں پرے ہونا
گوارا نہ کر دیاں سن۔ دل دی دھڑکن تیزی تے اکھیاں وچ اتر دے۔ (28)

مدینے توں واپس مکہ اپڑن، طواف کرن دے ذکر توں بعد اوہناں طوافِ وداع ویلے دیاں کیفیتاں بیان کیتیاں نیں۔ اللہ سوہنے دے دربار
وچ منگیاں جان والیاں دعاواں دا ذکر کیتا اے۔ فیر جدے اپڑن تے اوکھے اپنے بھرانوں ملن دی دس پائی اے۔ جہاز لیٹ ہون پاروں اوہناں نوں جدہ
انیر پورٹ تے چار گھنٹے رکتا پیاسی۔ اتھے اوہناں نے دکھ دکھ مکاں دے لوکاں بارے وی جانکاری دتی اے۔ خاص طور تے ایران دے لوکاں نال گلاں
کرن تے ایران دے شہر شیراز دے اک ٹبر نال انیر پورٹ تے ای جان پچھان ہون توں لے کے اک دو جے نوں تھے دین بارے وی جانکاری دتی
اے۔ ایہدے بعد جدے توں کراچی اپڑن دی تفصیل بیان کیتی گئی اے۔ فیر کراچی اپڑ کے امیگریشن حکام دا گلہ شکوہ کرن توں بعد فیصل آباد لئی جہاز وچ
سوار ہون تے فیصل آباد انیر پورٹ توں گھر اپڑن تیک دے حالات بیان کیتے نیں۔

محمد ایوب ہوراں دا ایہ سفر نامہ ”سوہنے ماہی دے دیس ول“ بڑی محبت، عقیدت تے خلوص نال لکھیا گیا اے۔ اوہناں تاریخ تے جہات وی ماری
اے تے اجو کے عہد دیاں تصویراں وی پینٹ کیتیاں نیں۔ ایس سفر نامے دے اخیر تے اوہناں کتاباں بارے وی دس پائی گئی اے جیہڑیاں اوہناں نے
تاریخی معلومات اخذ کرن لئی ورتیاں نیں۔ محمد ایوب ہوراں مجموعی طور تے آسان زبان ورتی اے پر کتے کتے پرگٹ، کرچاریاں، شبد، کشٹ، اتہاسک، پوتر،
وستھار، پرپوار، جگت پرسدھ تے جتھے ورگے لفظ وی ورتے نیں جیہڑے گواندھی پنجاب دے لکھاریاں کوں تان عام ملدے نیں پر ساڈے پنجاب دے
لوکاں لئی کجھ اوپرے نیں۔ ایہناں لفظاں دی ورتوں کارن گورکھی لکھتاں پڑھنا نہیں سگوں اوہ آکاش وانی دے پروگرام شوق نال سُن دے رہے نیں جس
پاروں ایہ لفظ اوہناں دی لفظی دا حصہ بن گئے نیں۔ ایہ وی ہوسکد اے کہ ایہ لفظ اوہناں نے شعوری طور تے ورتے ہون تاں جے زبان دے حوالے نال
دو جے سفر نامیاں دی نسبت نوں یکلا پن پیدا کر سکے۔

جگنی جاوڑی جلدھر / عبدالکریم قدسی / 2004ء:

اپریل 2004ء وچ دلش بھگت یادگار کمیٹی جالندھر ولوں غداري باباں دی یاد وچ ہون والے مشاعرے وچ پاکستان توں سولاں شاعراں دا اک
جتھا ہندوستان گیا سی ایہناں سولاں شاعراں وچوں تن شاعراں اقبال زخمی، پروفیسر عاشق رحیل تے عبدالکریم قدسی ہوراں نے سفر نامہ لکھنا چھوہیا۔ اقبال
زخمی ہوراں دا سفر نامہ ماہنامہ لکھاری دے اگست 2004ء دے شمارے وچ تے مگروں کتابی روپ وچ ”بہلیاں توں چھیاں تیک“ دے ناں نال چھپ گیا
سی جد کہ عاشق رحیل ہوراں دا سفر نامہ ”دیس بنے پردیس“ دے ناں نال چھپیا سی۔ عبدالکریم قدسی ہوراں دا سفر نامہ مہیناوار ”رویل“ وچ چھپنا شروع ہويا
تے ایہدیاں تن قسطاں مئی جولائی تے اگست 2004ء دے پرچیاں وچ چھپیاں سن۔ ایہدے بعد قدسی ہوراں ایہدیاں چار قسطاں ہور لکھیاں پر کجھ
کارناں پاروں رویل چھپنا بند ہو گیا۔ اودھروں عاشق رحیل تے زخمی ہوراں دے سفر نامے کتابی روپ وچ وی چھپ گئے۔ اکو سفر تے نال نال رہن پاروں
گلاں وی سانجھیاں سن۔ ایہو کارن سی کہ قدسی ہوراں نے ایس سفر نامے نوں اگوں لکھنا چھڈ دتا۔

اکو سفر تے نال نال جان والے ایہناں تناں متراں دے سفر نامیاں وچ گلاں دی سانجھ وی موجود اے۔ اقبال زنجی تے عاشق رحیل دے سفر نامے پڑھن توں بعد جدوں عبدالکریم قدسی دے سفر نامے ”جگنی جاوڑی جلدھر“ تے جہات ماریئے تاں کجھ وی نوواں دکھائی نہیں دیندا سوائے ایس گل دے کہ باقی مترا کٹھے اسلام آباد جا کے ویزہ لوا کے لیائے سن تے قدسی صاحب اپنے پتر تے دھی دے ویاہ وچ رجبے ہون پاروں اوہناں دے نال نہیں گئے سن سگوں بعد وچ کلے ای جا کے ویزہ لوا لیائے سن۔ سفر دیاں تیاریاں تے ہڈیتی دیاں جھلکیاں دے وکھروں توں اڈا ایس سفر نامے وچ کوئی وکھرا پن نہیں دسد۔ قدسی صاحب ہوراں ایہناں سولاں ستاراں صفیاں وچ گھرتوں امرتسر تیک دے سفر دی رپورتاژ لکھی اے جیہدے وچ کوئی وکھری گل نہیں دسدی۔ ہاں قدسی ہوراں نے ڈاکٹر جگتا رکولوں سنے اک دو خالص لطیفے تے ڈاکٹر جگتا رکول پچھلے یارا نہ دے ذکر وی کیتا اے جیہدے دو جے بھناں کول نہیں ملدا۔ خالص لطیفے دی تعریف ایہناں دوواں شاعراں آپے گھڑی اے جیہڑی انج اے:

”اکثر لطیفے جیہڑے اسیں سکھاں تے فٹ کرنے آں اوہ مسلماناں تے فٹ کر دیندے نیں۔ خالص لطیفہ اوہ متھیا

گیا جو اگر سکھ دا اے تے مسلمان تے فٹ نہ ہو سکے تے جے اوہ مسلمان دا اے تے سکھ تے فٹ نہ ہووے“۔ (29)

عبدالکریم قدسی ہوریں جالندھر اپڑ کے پروفیسر عاشق رحیل تے اقبال زنجی جی توں وکھ رہے سن۔ ایس لئی جے اوہ ایس نوں مکمل کرن تاں یقیناً ایہدے وچ اک نو بیکٹا ہووے گی۔ نالے ہر بندے داکھن ڈھنگ دوجے توں وکھرا ہوندا اے۔ اے تاں رپورتاژ دا حصہ ای چل رہی اے۔ اگوں اوہ رپورتاژ نوں پرے کر کے لکھن تاں ایس سفر نامے وچ نو بیکٹا تے سہین پیدا ہون دے امکان موجود اے۔

سفر نامہ ج/ ڈاکٹر حفیظ احمد/ 2006ء:

ڈاکٹر حفیظ احمد پنجابی زبان دے نامور محقق تے نقاد نیں۔ اوہ پنج اکتوبر 1945ء نوں محمد حنیف باجوہ دے گھر گکھڑ منڈی گوجرانوالہ وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں پبلک ہائی سکول گھڑتل توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا جدکہ ایم اے اردو ایم اے پنجابی تے پی ایچ ڈی پنجابی تیک باقی سبھ امتحان پرائیویٹ امیدوار وجوہوں پاس کیتے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں دا تنقید تے تحقیق دے حوالے نال بھرواں کم اے۔ اوہناں دیاں تنقیدی تحقیقی کتاباں وچ سوچ وچار، گواپے لعل، گواپے مہاندرے انبراں دے تارے قصہ تے پنجابی قصہ شامل نیں۔ اوہناں غلام مصطفیٰ بمل نال رل کے عزم منارا، اقبال قلندر تے چن حراجیہاں کتاباں مرتب کیتیاں جدکہ اردو وچ اوہناں دیاں کتاباں ”پھول اور بارود“ تے ”اقبال اور طنز و مزاح“، چھپ چکیاں نیں۔ سیرت النبیؐ دے حوالے نال کم جاری اے۔ (30)

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں انٹرمیڈیٹ اینڈ سیکنڈری بورڈ گوجرانوالہ توں ریٹائرمنٹ توں بعد پہلا کم حج دی سعادت حاصل کرن دا ای کیتا۔ اوہناں جنوری 2006ء وچ حج دی سعادت حاصل کیتی۔ اوہ اے سفر نامہ حج لکھ رہے نیں۔ اوہناں سفر نامے دے جیہڑے باب لکھ لئے نیں۔ اوہناں دی فوٹو کاپی راقم نوں عطا کردتی اے۔ ایہ وڈے سائز دے کاغذاں تے لکھیا سفر نامہ اے تے اے اوہناں نے کسے وی باب تے صفحہ نمبر نہیں لائے۔ جدوں راقم اوہناں کول سفر نامے دی ہتھ لکھت دے حوالے نال حاضر ہویا تاں اوس ویلے (دسمبر 2007) تیک اوہ سفر نامے دے اٹھ باب لکھ چکے سن۔

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے ایس سفر نامے وچ سبھ توں پہلاں اوہناں سدھراں دی گل کیتی اے جیہڑیاں ایس سفر دے حوالے نال مدتاں توں اوہناں دے دل وچ پل رہیاں سن۔ فیر حج دے حوالے نال رب تے اوہدے رسولؐ دے حکم بیان کیتے نیں۔ اوہدے بعد اپنیاں تیاریاں دی دس پائی

اے۔ فیراوہ اپنیاں سدھراں نوں پنجابی ادب نال جوڑ دے نیں یعنی مدینے پاک حاضری دی سدھرنال پُرچے نعتیہ شعراں نوں سفرنامے دا حصہ بنایا گیا۔ اوہناں ڈاکٹر عادل صدیقی، محمد شریف انجم، امجد شریف، اقبال زخمی تے غلام مصطفیٰ البمل توں اڈاپنے اچھے شعراں دا نمونہ وی سفرنامے دا حصہ بنایا اے جہناں وچ مدینے جان دی سدھر منظوم کیتی گئی اے۔ فروغ نعت دے حوالے نال اپنیاں کاوشاں دا ذکر کیتا اے تے آکھیا اے کہ خورے ایہناں محفلاں دی منظوری ای اوہناں دی حاضری دا کارن بنی اے۔ ایہدے بعد اوہناں جج دیاں تیاریاں، ٹریننگ تے روپ دے دو جے سنگیاں ساتھیاں نال واقف کرایا اے۔ روانگی ویلے جیہڑے بجن متر اوہناں نوں ملن آئے سن۔ اوہناں دے جذبیاں دی عکاسی کردیاں ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”ہر اک دے اپنے اپنے جذبات سن جہناں نوں لفظاں وچ بیان نہیں کیتا جا سکدا۔ ہر بندہ اپنے اپنے ظرف مطابق الوداعی لفظ ادا کر رہیاسی۔ اُمنگاں، رنجھاں، سدھراں تے آساں بھرے جذبات دکھالی دے رہے سن۔ بہنیاں اکھاں وچ اتھراں دے جگنو چمک رہے سن تے کئی جذبات نوں ضبط کرن دا چارہ کر رہے سن۔ کوئی دعاواں وچ یاد رکھن لئی کہہ رہیاسی تے کوئی اپنی حاجت پوری ہون لئی دعا کرن لئی آکھ رہیاسی۔ کوئی سلام کہن لئی آکھداسی تے کوئی اپنی حاضری دی درخواست پیش کرن لئی منت کر رہیاسی“۔ (31)

ڈاکٹر صاحب اپنی گھر والی تے دو جے سنگیاں نال جج کیمپ جا پڑے۔ ایہدے بعد مکے اپڑن تیک دے حالات ابے خورے نہیں لکھ گئے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے ایس سفرنامے وچ اک بڑے اہم مقام دی نشاندہی کیتی اے۔ حضور ﷺ دے عہد دے سارے اہم مقام حرم دی توسیع دی نظر ہو چکے نیں تے ہن اوہناں دیاں نشانیاں وی عام لوکاں نوں نہیں لکھدیاں پر اوہ حضرت اُم ہانی دے گھر دے مقام بارے دسدیاں لکھدے نیں:

”ایہ وی دیکھن وچ آیا کہ بہت ساریاں حاجتاں تے حاجی اک تھم کول آوندے نیں۔ اوں نوں سنگھدے نیں تے چمدے نیں۔ خیال آیا کہ ایس عقیدت تے محبت دی وجہ کیہ ہوسکدی اے۔ لاگے بیٹھے اک حاجی نوں پچھیا۔ ایہ سارا کیہ معاملہ اے۔ اوس وضاحت کردیاں ہوئیاں کہیا کہ اسیں ایس ویلے جتھے بیٹھے آں۔ ویکھو ایہ پنج ست تھماں دی شکل دو جیاں نالوں وکھری دکھالی دیندی اے۔ ایہناں دے لک وچ سرمئی رنگ دے کڑے بنے ہوئے نیں۔ ایہناں دی فنشنگ وی چنگی طرحاں نہیں ہوئی۔ ایس تھان تے حضرت اُم ہانیؓ دا گھر دسیا جاندا اے تے ایہ تھم مختلف گلاں دی نشاندہی کردے نیں۔ اک تھم نال براق نہیا گیا۔ اک تھم کول آپؐ داسینہ چاک کر کے نور بھریا گیا۔ اک تھم کول آپؐ نے وضو کیتا۔ عقیدت تے محبت نال اوس تھان نوں بار بار دیکھیا۔ ایس دوران ایہ وی دیکھیا کہ دوشرطے تے دوتن مطوے حاجیاں نوں ایہناں تھماں دے کول کھلون توں روک رہے۔ دل وچ ایہ خیال آیا کہ ضروری اچھی کوئی گل اے جدھے توں ایہ سرکاری بندے حاجیاں نوں بدعت تے شرک کہہ کے اتھتھے کھلون نہیں دے رہے..... حاجی تے حاجتاں اوندیاں تے ساہمنے والے تھم نوں ہتھ لاکے، چم کے یاں رومال تھم نال رگڑ کے اگے نکل جاندیاں، اک اوندا تے سرکاری بندہ اوس نوں روکن دی کوشش کرداتے دو جا بندہ (حاجی یا حاجن) اوندا تے اپنا من پرچا کے ٹر جاندا“۔ (32)

ایہدے بعد ڈاکٹر ہوراں نے واقعہ معراج بیان کرنا شروع کر دتا ہے۔ ایہدے وکھ وکھ پہلو اں توں جانو کران توں بعد اوہ لکھدے نیں:

”ایس جگہ بارے اپنے گروپ دے دو جے ساتھیاں نوں وی دسیا۔ ڈاکٹر سردار احمد تے میاں نور محمد ہوراں جا

کے خود مشاہدہ کیتا تے ایس گل دی گواہی دتی کہ واقعی اوس تھم وچ خوشبو آؤندی اے پر اوہ لوک جہناں دا

دو جے ٹولے نال تعلق اے۔ ایس گل نوں من لئی تیار نہیں۔“ (33)

اک باب وچ ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے مسجد ہلال یاں مسجد ہلال بارے بھرویں جانکاری ای نہیں دتی سگوں حضرت بلالؓ دی حیاتی، آقا ﷺ

نال آپؐ دی محبت تے دین اسلام لئی اوہناں دیاں خدمتاں دا بھرواں ذکر کیتا اے۔ اک ہور باب وچ اوہناں غار حراتے حاضری دی تفصیل بیان کیتی

اے۔ ایس پہاڑ تے چڑھن دیاں اوکڑاں وی بیان کیتیاں نیں تے اتھے نازل ہون والیاں قرآن پاک دیاں پہلیاں آیتاں دی دا ترجمہ وی درج کیتا

اے۔ چڑھائی دیاں اوکڑاں دا ذکر کردیاں اوہناں علامہ مشرقی دا اک فقرہ درج کیتا اے جیہڑا ایسراں اے:

”ایس پہاڑ تے چڑھنا عام بندے دے وس دی گل نہیں۔ اللہ تعالیٰ دا محبوب ای اتھے آجاسکدا

سی۔ ایہ محبوب خدا دی ہمت دا معجزہ سی۔“ (34)

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے ایس سفر نامے دا جیہڑا باب بڑی تفصیل تے محبت نال لکھیا اے۔ اوہ ”عرفات ول رواجی تے ارکان حج دی ادائیگی“

اے۔ ایس باب وچ اک پاسے تاں اوہناں حج دے دناں دیاں مشکلاں توں جانو کرایا اے تے دو جے پاسے ایہدیاں برکتاں تے رحمتاں دی دس پائی

اے۔ دنیا بھرتوں آئے مسلماناں نال جانو کرایا اے جیہڑے اپنے عہدے تے اختیارات چھڈ کے دو چادراں وچ رب سوہنے دے حضور حاضر ہو جان دے

نیں۔ ایس باب وچ اوہناں حج دے دن، میدان عرفات، مسجد منورہ تے حضور ﷺ دے خطبہ حجۃ الوداع بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ حج و عمرہ بارے

حضور ﷺ دے فرمان تے قرآنی آیتاں وی درج کیتیاں نیں۔ مدینہ پاک دیاں دو اہم مسجداں مسجد جمعہ تے مسجد قبا بارے وی اوہناں بھرویں باب لکھے

نیں۔ اوہناں مسجد جمعہ دی تعمیر، تاریخ تے توسیع بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ انج ای مسجد قبا بارے اپنیاں وکھ وکھ حاضریاں بارے وی دسیا اے۔

مسجد قبا دی تعمیر تے تاریخ دا تجزیہ وی بیانیا اے۔ مسجد دیاں محراباں، کھڑکیاں تے وکھ وکھ مقاماں بارے جانکاری دتی اے۔ ایسے باب وچ اوہناں

حضور ﷺ دی مکے توں مدینے ہجرت دے حالات وچ تحریر کیتے نیں۔

آخری باب وچ اوہناں اپنے ڈیڑھ مہینے دے قیام دوران مکے تے مدینے وچ جیہڑیاں حیران کن گلاں محسوس کیتیاں اوہناں دی تفصیل مختصراً

بیان کیتی اے۔ اوہناں دسیا اے کہ ایٹھوں دے ڈرائیور ہارن دی ورتوں اکا نہیں کردے۔ اتھے سردیاں وچ وی گرمیاں دے پھل جویں امب وغیرہ

دستیاب سن۔ جدہ دی نسبت مکے تے مکے دی نسبت مدینے وچ چیزاں سستیاں سن۔ حرم وچ ہر حال وچ صفائی دا خیال رکھیا جاندا۔ اوہناں مدینے وچ

کھجوراں دے باغ بہت زیادہ ہون دی گل وی کیتی اے تے پاکستانی بچناں ولوں حج تے آون والیاں دیاں دعوتاں تے محبتاں بارے وی لکھیا اے۔

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں دا ایہ سفر نامہ بھاویں اے جس پاروں کئی تھاواں تے تشنگی دا احساس ہوندا اے پر ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں داکھن

ڈھنگ اینا پیارا اے کہ قاری اوہناں دے نال نال ٹریا رہندا اے۔ ایہ سفر نامہ مکمل ہون توں بعد یقیناً پنجابی ادب وچ اک گھر وادھا قرار پائے گا۔

حوالے

- 1- حنیف چودھری: بھارت پھیری (قلمی نسخہ) ص 2
- 2- اوہی، ص 1
- 3- اوہی، ص 4
- 4- اوہی، ص 27
- 5- اوہی، ص 41
- 6- اوہی، ص 42
- 7- اوہی، ص 83
- 8- اوہی، ص 99
- 9- سادھو سنگھ ہمدرد: بھارت پھیری از حنیف چودھری (قلمی نسخہ) ص 172
- 10- عطر سنگھ ڈاکٹر: بھارت پھیری از حنیف چودھری (قلمی نسخہ) ص 170
- 11- محمد سلیم گل نال گل بات مورخہ 2008-11-06 نوں گل بات
- 12- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 26
- 13- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 46
- 14- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 86
- 15- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 134
- 16- محمد سلیم گل : چڑی دابوٹ (قلمی نسخہ) ص 147
- 17- خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت؛ لاہور- شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی
- 18- سعید احمد، پروفیسر: یورپ ول جھات (ہتھ لکھت) ص 7
- 19- اوہی، باب دو جا، ص 4-5
- 20- سلطان کھاروی دے تن اگست 2003ء نوں اپنی دھی دے ناں لکھے خط وچوں اقتباس
- 21- سلطان کھاروی: گوریاں دے دیس (ہتھ لکھت) ص 14
- 22- سلطان کھاروی: گوریاں دے دیس (ہتھ لکھت) ص 46

- 23 سلطان کھاروی: گوریاں دے دیں (ہتھ لکھت) 'ص 54
- 24 محمد ایوب ہوراں نال گل بات، موبائل نمبر 03336566519 مورخہ 07-02-2008
- 25 محمد ایوب، سوہنے ماہی دے دیں ول (قلمی نسخہ) 'ص 2
- 26 اوہی، ص 10
- 27 اوہی، ص 31
- 28 اوہی، ص 40
- 29 عبدالکریم قدسی: جگنی جاوڑی جلندھر (ہتھ لکھت) 'باب ست' ص 1
- 30 حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، گوجرانوالہ - فروغ ادب اکادمی، 2005ء، ص 151
- 31 حفیظ احمد، ڈاکٹر، سفرنامہ حج (ہتھ لکھت) 'ص - لکھیا نہیں
- 32 اوہی، ص - لکھیا نہیں
- 33 اوہی، ص - لکھیا نہیں
- 34 اوہی، ص - لکھیا نہیں